

«ЗОЛОТА ОПЕРАЦІЯ» ДПУ УСРР ІЗ ПРИМУСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ В НАСЕЛЕННЯ ВАЛЮТИ ТА КОШТОВНОСТЕЙ (ПОЧАТОК 1930-х рр.)

Анотація.** Мета дослідження* полягає у визначенні хронологічних меж та етапів масової спеціальної операції ОДПУ–ДПУ УСРР щодо вилучення в населення іноземної валюти, предметів із дорогоцінних металів, золотих і срібних монет, а також в аналізі мети, механізму організації, гласних (відкритих) та негласних (таємних) методів роботи економічних підрозділів органів державної безпеки під час проведення так званої «золотої операції». ***Методологія спирається на принципи об'єктивності, системності, діалектики, історизму та міждисциплінарності. Дослідження базується на історичних (проблемно-хронологічному, інституційному, історичній антропології, тобто осмислення мотивів, прагнень, поглядів, соціокультурних стереотипів поведінки людей, проти яких спрямовувалися дії ДПУ) та історико-правових методах. ***Наукова новизна.*** На основі широкого кола неопублікованих архівних документів і мемуарних матеріалів проаналізовано організацію та специфіку роботи валютних груп економічних підрозділів ДПУ УСРР. ***Висновки.*** Операція з примусового вилучення в населення валюти та виробів із дорогоцінних металів була найтривалішою за часом – проводилася в п'ять етапів упродовж чотирьох років (із 1930 по 1933 рр.); спрямовувалася проти різноманітних соціальних верств і професійних груп, представників різних національностей; охопила всі регіони радянської України. Установлено, що напередодні проведення чергових акцій на місця надсилалися цифри щодо ймовірної вартості конфіскованих цінностей та кількості осіб, які мають бути заарештованими. Із метою виконання визначених норм співробітники економічних підрозділів органів держбезпеки використовували гласні (зовнішнє спостереження, вивчення архівних документів, установлення адрес проживання тощо) та негласні (агентурні) методи. До громадян, які, на думку функціонерів ДПУ УСРР, могли мати коштовності, активно застосовували також методи фізичного (спекотні та холодні камери, позбавлення сну, сидіння годинами на табуреті, знущання з боку кримінальних співкамерників) і психологічного («роз'яснювальні розмови» про «щасливе майбутнє», виконання запрошеними музикантами зворушливих мелодій, погрози розправитися з членами родин) впливу.

Ключові слова: ОДПУ, ДПУ УСРР, «чорні біржі», «валютотримувачі», «золота операція», внутрішньокамерна розробка, «доларова парилка», «рейдова агентура».

Форсована індустріалізація, як комплекс заходів та один з етапів радянської історії, завжди привертала увагу дослідників. Серед наукових проблем, пов'язаних із цим явищем, актуальними залишаються питання щодо її фінансування, методів проведення, наслідків тощо. Нині у вітчизняному історіографічному доробку є чимало досліджень, так чи інакше пов'язаних

із тим періодом. Зокрема це розвідки про «перекачування» коштів із села в місто, із легкої та харчової – у важку промисловість; збільшення прямих і непрямих податків, вилучення культових цінностей, продаж за кордон музейних експонатів, нафти, деревини, хутра та збіжжя як головних джерел акумулювання коштів для індустріалізації. Останнім часом з'явилися праці, в яких досліджено й інші аспекти цієї проблеми, зокрема особливості внутрішніх позик, випуск паперових грошей, не забезпечених золотом, розширення продажу алкоголю та навіть експлуатація мільйонів табірних в'язнів. Матеріальним забезпеченням форсованої індустріалізації стало й обмеження обігу іноземної валюти та примусове вилучення в населення золота, валюти, дорогоцінностей.

За вже усталеною в радянській державі практикою, забезпечення виконання відповідних рішень покладалося на органи держбезпеки. Сучасники операцію ОДПУ з «викачки» валютних цінностей, яка проводилася на початку 1930-х рр., називали «золотою», або «золотухою». Ця кампанія, порівняно з іншими заходами, організованими радянською владою в ті часи в економічній сфері, була не такою жорсткою і кривавою, утім не менш цинічною.

Вітчизняні та іноземні фахівці досліджували різні аспекти операції з насильницького вилучення в населення золота, валюти та коштовностей. Так, вивчаючи систему «Торгзін», американська дослідниця російського походження О.Осокіна звертається й до «золотої операції» ОДПУ¹, оскільки це були ланки одного ланцюга: використовуючи різні методи, вони переслідували однакову мету та дещо збігалися у часі. У контексті студювання масових репресивних акцій, проведених органами ОДПУ у Сибіру, розглядає «золоту операцію» росіянин О.Тепляков, котрий наголошує на тому, що вилучення виробів із дорогоцінних металів стало фактичним пограбуванням населення державою, котра таким чином намагалася вийти з важкої економічної кризи². Інший історик із Російської Федерації – В.Зима – торкнувся проблеми вилучення в населення золотих і срібних монет у загальному контексті дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр., підкресливши, що люди сприймали ці акції як «новий вид розкуркулення»³. Крізь призму внутрішньопартійної боротьби, зокрема розгрому «правої опозиції», яка, на думку Й.Сталіна, була «неспроможна» вирішити питання з дефіцитом розмінної монети, аналізує «срібну операцію» органів ОДПУ як провісницю «золотої» О.Хлевнюк⁴. Дослідник історії органів держбезпеки О.Мозохін у монографії⁵, фрагменти котрої опубліковано у вигляді статей на персональному сайті фахівця, відтворює ситуацію, що склалася на внутрішньому валютному ринку

¹ Осокіна Е.А. Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». – Москва, 2009. – 592 с.

² Тепляков А.Г. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – Москва, 2008. – 608 с. ([Електронний ресурс]: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplakov/0.htm>).

³ Зима В.Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах трудящихся России // Отечественная история. – 2006. – №2. – С.53.

⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – 304 с.

⁵ Мозохин О.Б. ВЧК–ОГПУ: Карающий меч диктатуры пролетариата: На защите экономической безопасности государства и в борьбе с терроризмом. – Москва, 2004. – 448 с.

напередодні та під час проведення «золотої операції», у загальному аналізі контрабандного вивезення з держави червінців і золота. Він також детально розглядає підготовку та проведення кампанії з вилучення роздрібної монети⁶. Утім автор лише згадує окремі акції «золотої операції» в контексті боротьби з приховувачами срібної монети. Вітчизняний історик права В.Окіпнюк, формулюючи напрями діяльності органів ДПУ УСРР, також згадує акції з вилучення золота та валюти, проведені на початку 1930-х рр.⁷

Дотепер немає комплексної праці, в якій було б досліджено механізм організації й наслідки цієї операції як у цілому по СРСР, так і в УСРР. Недостатнє висвітлення цієї проблеми зумовлене не відсутністю зацікавленості з боку наукового співтовариства, а передусім станом джерельної бази.

Рішення про проведення цільових заходів ухвалювалися вищим партійним керівництвом, організація та інструментарій регламентувалися відомчими нормативними актами ОДПУ. Проте до збірників документів щодо партійно-державної політики в 1920–1930-х рр., опублікованих в останні роки⁸, вони не потрапили. Згадки про них можна знайти лише в дослідженнях згаданих вище російських фахівців, опосередковані ж матеріали – у відомчих архівних документах.

Республіканські партійні структури (політбюро, оргбюро, ЦК КП(б)У) проблеми щодо проведення «золотої операції» не розглядали. Це не належало до їх компетенції, оскільки питання організації масштабних акцій у межах держави перебували у зоні відповідальності союзного центру. В усякому разі, переглянувши протоколи засідань цих партійних структурних підрозділів, не було виявлено навіть жодної згадки про операцію.

Певною мірою заповнити цю важливу тематичну лакуну видається можливим завдяки документам ДПУ УСРР, деякі з яких зберігаються у вітчизняних відомчих архівосховищах, а також мемуарній літературі. Доповідні записки, де містяться узагальнюючі дані про наслідки проведення операції в республіці, перший екземпляр яких ДПУ УСРР направляло до вищої відомчої установи, зберігається в архіві МВС України.

Важливими з огляду на окремі аспекти проведення операції видаються спогади співробітника економічного управління ОДПУ М.Шрейдера⁹, який був серед безпосередніх організаторів і виконавців операції. Щоденники

⁶ Мозохин О.Б. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

⁷ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – К., 2015. – 360 с.

⁸ ВЧК – ГПУ: Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – Москва, 1995. – 272 с.; Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 1997. – 352 с.; Лубянка: Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: Январь 1922 – декабрь 1936 / В.Н.Хаустов и др. (сост.); под ред. акад. А.Н.Яковлева. – Москва, 2003. – 912 с. та ін.

⁹ Михайло (Ізраїль) Павлович (Менделевич) Шрейдер (Шрейдерис; 1902–1978 рр.) – співробітник органів ВНК–ОДПУ–НКВС. У 1939 р. рішенням Особливої наради при НКВС засуджений до 10 років позбавлення волі з поразкою у правах на 3 роки. Частково реабілітований і відновлений у партії наприкінці 1950-х рр. (див.: *Шрейдер М.* НКВД изнутри: Записки чекиста [Електронний ресурс]: <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full>).

І.Шитца становлять надзвичайний інтерес у плані опису повсякденного життя пересічних мешканців, зокрема сприйняття ними економічних проблем (знецінення радянського рубля, зникнення розмінних монет) та акцій ОДПУ з вилучення в населення валюти та інших дорогоцінностей¹⁰. Людина з вищою історичною освітою, викладач, редактор «Великої радянської енциклопедії», він не лише спостерігав, а й аналізував усе те, свідком чого був, записуючи власні враження.

Ця доволі обмежена джерельна база, у сукупності з іншими, уже оприлюдненими, матеріалами достатньо репрезентативна, аби реконструювати «золоту операцію» ОДПУ–ДПУ УСРР як одну з масових акцій радянських органів держбезпеки та складову державної фінансово-економічної й соціальної політики.

Репресії ДПУ УСРР проти валютників у роки непу

Для здійснення розрахунків на внутрішньому ринку в роки нової економічної політики, попри попередні заборони обігу на території радянських республік іноземної валюти й золотих монет царського карбування, їх продовжували активно використовувати. Грошова реформа початку 1920-х рр. потребувала золотовалютних резервів, які планувалося поповнити за рахунок скуповування в населення виробів із дорогоцінних металів. Урешті було ухвалено низку актів, котрі регламентували порядок обігу іноземної валюти та золота. Так, відповідно до декрету Раднаркому УСРР від 25 квітня 1922 р. «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти», громадяни отримали право продавати спеціальним державним установам згадані цінності¹¹.

Варто згадати, що в радянській Україні офіційна торгівля валютою та дорогоцінними металами відбувалася у фондових відділах, які почали створювати при товарних біржах на початку 1923 р., а відповідні процедури з купівлі та продажу отримали назву «валютних операцій». Послугами фондових відділів мали скористатися не всі бажаючі, а лише ті фізичні та юридичні особи, хто офіційно мав право на здійснення імпорتنих операцій і потребував закупівлі іноземної валюти. Як правило, це були підприємства та приватники з великим грошовим обігом.

Такі обмеження та бюрократична тяганина з отримання дозволів на закупівлю валюти призвели до появи спекуляції та пов'язаної з нею «чорної біржі», де маклери скуповували і продавали валюту та золото не за офіційним

¹⁰ Іван Іванович Шитц (1874–1942 рр.) – російський і радянський історик, педагог. У 1986 р. літературознавець В.Берелович натрапив на його щоденники в архіві французького славіста професора А.Мазона. І.Шитц переправив рукопис своєму давньому приятелю в Францію, який за тих часів, не бажаючи наражати на небезпеку життя друга, котрий залишався у СРСР, не наважився надрукувати його (див.: *Шитц И.И.* Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931). – Paris, 1991. – 326 с. [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>).

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1208. – Арк.40.

курсом, установленим Держбанком, а за ринковими цінами, що враховували попит та пропозицію.

Спроби ОДПУ ліквідували «чорні біржі» (внаслідок арештів, проведених навесні 1924 р., лише у Харкові кількість торговців валютою на «чорній біржі» зменшилася у 2–3 рази¹²) не мали успіху. Нелегальний ринок валюти продовжував функціонувати, дедалі більше конспіруючись. За таких обставин Наркомфін запропонував припинити переслідування «чорної біржі», фактично погодившись з її існуванням.

Усі дії щодо обгородок із золотом, валютою, дорогоцінним камінням завжди перебували в полі зору органів ОДПУ–ДПУ. Крім професійних маклерів, які заробляли на махінаціях із купівлі та продажу предметів із дорогоцінних металів, у роки нової економічної політики покупцями золота й валюти, за даними економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР, були «буржуазно-непманський елемент, особи вільних професій (професура, лікарі, юристи, інженери) та заможне селянство»¹³. У «розробку» економічних підрозділів потрапляли переважно великі торговці, приватні підприємці, біржові маклери тощо. Унаслідок політики «наступу на приватника», яка стартувала 1926 р., згадані категорії почали згортати свою діяльність, ліквідувати підприємства, переводячи накопичення у тверду валюту: золото, долари, коштовності. Таким чином, саме вони, за оцінками органів ОДПУ, були великими валютотримувачами, котрі в першу чергу потрапляли під дію спеціальних операцій економічних підрозділів радянських органів держбезпеки¹⁴.

В УСРР перша масова операція проти валютників-професіоналів – гравців на «чорній біржі» – відбулася в ніч із 9 на 10 лютого 1926 р. одночасно майже в усіх великих містах. Під час обшуків було вилучено 20 755 руб. золотом та 2075 американських доларів. Зі 132 заарештованих під час операції осіб 77 було виселено в адміністративному порядку за межі республіки. Того ж року відбулася ще одна подібна акція, під час якої арештовано 158 валютників, з яких 132 виселено¹⁵.

Унаслідок таких масштабних заходів ДПУ УСРР «чорні біржі» згорнули легальну діяльність. Змушені ретельніше приховуватися, чорні маклери посилили конспірацію, проводячи махінації на спеціальних квартирах. Звичайно, за таких обставин змінювалися й методи роботи економічних відділів ДПУ. Найбільший ефект у виявленні гравців нелегального валютного ринку давала робота з агентурою.

Починаючи з 1927 р. Держбанк і Наркомфін СРСР припинили валютні інтервенції, що призвело до дефіциту валюти. Частково джерелом наповнення нею внутрішнього ринку ставали особи, котрі отримували її з-за кордону за допомогою поштових переказів. Розрив між попитом і пропозицією призвів до знецінення рубля та підвищення курсу долара, що, своєю чергою,

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.2211. – Арк.87.

¹³ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВСУ). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89.

¹⁴ Там само. – Арк.58.

¹⁵ Там само. – Арк.90.

знову покликало до життя нелегальний валютний ринок: при офіційному курсі 1 долара у 2 руб. 50 коп., на чорному ринку за нього давали 4 руб.¹⁶ На території радянської України контори з нелегального обігу валюти та золота найбільш активно працювали у прикордонних округах, а також у Києві та Одесі.

Як і в попередні роки, економічні підрозділи ДПУ УСРР проводили операції проти валютників шляхом обшуків їхніх помешкань, арештів та застосовуючи до найбільш «злісних» із них адміністративне виселення. Так, у 1927 р. було заарештовано 153 валютника (виселено в адміністративному порядку 105 осіб), у 1928 р. – відповідно 156 і 102, у 1929 р. – 142 особи, усіх – засуджено¹⁷. Таким чином, від часу початку масових операцій ЕКУ ДПУ УСРР проти валютників із 1926 по 1929 рр. було заарештовано 741 особу, з яких 558 – виселено за межі республіки. Провівши «зачистку» валютників, 6 лютого 1930 р. Раднарком СРСР ухвалив постанову про ліквідацію товарних бірж і фондових відділів при них¹⁸.

Коли почалася «золота операція»?

Операції з ліквідації органами ДПУ валютників-маклерів, під час яких конфісковували іноземну валюту, золото та предмети з дорогоцінних металів, імовірно, навели керівництво держави та ОДПУ на думку, що подібні акції можуть стати ще одним джерелом отримання валюти. Кошти були потрібні державі для проведення індустріалізації, і через те партійна верхівка вишукувала дедалі нові додаткові джерела її фінансування.

У відомчих документах ДПУ УСРР, починаючи з 1929 р., чітко розрізнялися операції, проведені в рамках боротьби з валютниками, та кампанії з так званого «заготівлення валюти».

Ще з дореволюційних часів у людей зберігалось чимало виробів із золота, срібла, платини, оздоблених дорогоцінним камінням: свічки, портсигари, мундштуки, ордени, медалі, ложки, підноси, вази, чарки, бокали та ін. Усе це неодноразово ставало об'єктом конфіскаційних заходів ще надзвичайних комісій. Утім усе відібрати не вдалося – на руках залишалися дорогоцінності та валюта. Спочатку населенню запропонували обміняти коштовності на облігації внутрішньої позики. Звісно, охочих добровільно віддати свої заощадження виявилось не багато. І тоді було вирішено провести примусову конфіскацію предметів із дорогоцінних металів та валюти.

У відомчих документах зазначається, що «золота операція» стартувала у жовтні 1930 р., а її перший акт тривав до грудня того року. На думку О.Теплякова, ця акція стала наслідком успішно проведеної боротьби з власниками роздрібною монети, а тому вона розпочалася після «срібної операції» –

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк.89–90, 94.

¹⁸ Собрание законов СССР. – 1930. – №32. – Ст.349 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

у другій половині 1930 р.¹⁹ Проте у звітних документах органів держбезпеки міститься інформація про конфіскації, які проводилися з 1 квітня по 28 травня 1930 р. 15 травня політбюро ЦК ВКП(б), розглядаючи на своєму засіданні питання «Про валюту», зобов'язало ОДПУ впродовж десяти днів «здобути» від 1 до 2 млн руб.²⁰ Тоді органи ДПУ УСРР відібрали в населення республіки американських доларів на суму 46 370 руб. (за офіційним, а не ринковим курсом), англійських фунтів – на 840 руб., золотих монет, зливків і діамантів – на 246 920 руб. Загальна сума конфіскованих валюти, золота й коштовностей становила 294 130 руб. золотом²¹. Утім уже на засіданні 10 серпня політбюро ЦК ВКП(б) знову дало вказівку ОДПУ до 13-го числа поточного місяця поповнити державну скарбницю ще на 1 млн руб.²² Про те, що заходи з насильницького вилучення в населення валюти, котрі супроводжувалися арештами та обшуками, почалися вже влітку, говорять і свідки тих подій. Як записав у червні 1930 р. у своєму щоденнику І.Шитц: «Арештовують різних осіб, домагаючись від них доларів. Напади бувають вдалимими»²³.

Відсутність на сьогоднішній день виявлених документів, які регламентували проведення цих заходів (союзних чи республіканських наказів, розпоряджень, приписів), дають підстави говорити про те, що акції весни – літа 1930 р. були продовженням операції 1929 р. з боротьби з маклерами «чорної біржі», а дії, що розпочалися у жовтні 1930 р., стали початком масової операції з вилучення в населення валюти та виробів із золота.

Хоча зовні, особливо для громадян, до котрих приходили з обшуками й вилучали всі коштовності, якими ті володіли, не мало великого значення, на підставі яких розпоряджень та в межах яких операцій проводилися конфіскації. Найголовніше, що всі ці акції, навіть із погляду радянського законодавства, були незаконними. І.Шитц справедливо зазначав: «Але ж жоден закон не забороняв мати долари, сам уряд у певний час відкрито їх продавав у своїх банках. Водночас відбирають й інші цінності»²⁴.

Перший етап операції (жовтень – грудень 1930 р.)

«Золота операція» складалася з п'яти етапів: жовтень – грудень 1930 р., грудень 1931 – лютий 1932 рр., березень – квітень 1932 р., червень 1932 – лютий 1933 рр., травень 1933 р. Кожен мав свою специфіку.

У жовтні – грудні 1930 р. було проведено перший акт операції. Дані, які наводяться у відомчих документах щодо кількості валюти й вартості речей із дорогоцінних металів, вилучених тоді в УСРР, суттєво відрізняються. Ідеться

¹⁹ *Тепляков А.Г.* Машинна террора: ОГПУ–НКВД Сибіри в 1929–1941 гг. [Електронний ресурс]: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplyakov/0.htm>

²⁰ Протоколи засідання політбюро ЦК ВКП(б): 1930 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3185. – Арк.82 зв.

²² Протоколи засідання політбюро ЦК ВКП(б): 1930 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

²³ *Шитц И.И.* Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931) [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>

²⁴ Там же.

про суми від 1 млн 400 тис. до 3 млн 230 тис. руб. золотом²⁵. Загалом же по країні Держбанк СРСР отримав від ОДПУ цінностей на понад 10 млн руб. (майже 8 т чистого золота), зокрема 5,9 млн в іноземній валюті²⁶.

Після завершення цього першого етапу, на початку 1931 р., було складено інструкцію, де перераховувалися незвичні місця, в яких громадяни намагалися приховати прикраси з дорогоцінних металів, діаманти та валюту. Документ повинен був стати своєрідною пам'яткою-орієнтиром для співробітників щодо того, як і де шукати приховані коштовності. Отже керівництво ОДПУ розуміло, що операція матиме продовження. Натомість необхідно було врахувати вади й ретельно підготуватися до наступних актів.

Операції 1931 р.

У 1931 р. на території УСРР відбулися чергові два етапи операції з вилучення цінностей, під час яких у населення було конфісковано 3 135 000 руб.²⁷ О.Мозохін, який працював із документами ОДПУ, що зберігаються в архіві ФСБ РФ, зауважує, що в першій половині 1931 р. територіальні органи, спільно з прикордонними загонами, проводили масштабну операцію проти контрабандного вивезення за кордон валютних цінностей²⁸.

5 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) дало доручення ОДПУ перевірити республіканські та обласні управління відомства щодо зберігання в них вилучених у населення дорогоцінностей і валюти, та в десятиденний термін направити все до Державного банку СРСР²⁹. Імовірно, були підстави вважати, що частина конфіскованих у ході операції речей «осіла» у відомстві або в кишенях її безпосередніх організаторів і виконавців.

Колишній співробітник ЕКУ М.Шрейдер згадував, що на складах відомства зберігалось чимало цінностей, конфіскованих у «спекулянтів» і «валютників». Деякі високопосадовці «господарювали» у цих коморах на власний розсуд, роздаючи прикраси своїм дружинам і коханкам³⁰.

До того ж поспіх у централізованому збиранні в місцевих підрозділах золота та валюти був викликаний підготовкою до проведення чергового етапу операції. Уже 20 вересня 1931 р. ЕКУ ОДПУ циркуляром №404 санкціонував конфіскацію золотих і срібних предметів домашнього вжитку. Після цього почалося суцільне вилучення коштовних речей – срібного посуду, прикрас, окладів ікон тощо³¹.

²⁵ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.94, 208.

²⁶ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

²⁷ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.92.

²⁸ *Мозохін О.* Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

²⁹ Протоколы политбюро ЦК ВКП(б): 1931 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/48746>

³⁰ *Шрейдер М.* НКВД изнутри: Записки чекиста [Електронний ресурс]: <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full>

³¹ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

На відміну від 1930 р., коли під насильницьке вилучення потрапляли здебільшого «непманські елементи», у 1931 р. обшуки проводилися серед усіх верств населення, хоча й існували застереження щодо спеціалістів (інженерно-технічного складу, лікарів, агрономів, військовиків тощо). Зокрема 10 липня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення, згідно з яким органам ОДПУ заборонялося без згоди відповідного наркомату (союзного чи республіканського) проводити арешти «спеців». І хоча це рішення торкалося передусім фахівців, яких звинувачували в «контрреволюційній діяльності», певною мірою воно ставало офіційною «захисною грамотою» для багатьох представників інтелігенції під час «золотої операції».

У ході проведення спецоперації органи ОДПУ використовували різний інструментарій. Поряд з обшуками активно застосовувався так званий «метод обережної викачки» валюти. З огляду на заборону арештів спеціалістів, їх «запрошували» до місцевих відділень органів держбезпеки, що вже викликало панічний страх. «Запрошеним» пропонували «добровільно» обміняти іноземну валюту або золоті монети на еквівалент у радянських рублях. Із цією метою при ЕКУ ДПУ УСРР та обласних відділах навіть створили спеціальний фонд обміну³². Пропоновані суми відшкодування були набагато нижчими за ті, що їх валютоутримувачі могли одержати на «чорному ринку». Люди нерідко відмовлялися йти на угоду з «органами». Таких «незговірливих», як записав у своєму щоденнику І.Шитц, «змушують сидіти у ДПУ (не у в'язниці, а в коридорі) без сну, на табуреті, по декілька діб. Звісно, у кого долари є, їх віддають, отримують за курсом наші гроші, і більше нічого»³³.

Серед заарештованих органами ДПУ УСРР було чимало представників єврейської національності. Донедавна більшість із них зазнавали гонінь та утисків на державному рівні, а на побутовому – часто сприймалися суспільством вороже. За сталою звичкою, євреїв ототожнювали зі спекулянтами, лихварями тощо. У народі навіть статтю Кримінального кодексу, яка карала за «спекуляцію», називали «єврейською».

М.Шрейдер, котрий очолював валютну групу ЕКУ ОДПУ в Ленінграді і брав безпосередню участь у цих операціях, згадував, що керівники ЕКУ з числа євреїв (начальник Л.Миронов, його помічник М.Станіславський та ін.), які добре розумілися «на єврейській душі», давали вказівки проводити з арештованими валютниками єврейського походження «жалісні розмови» про те, що їхні гроші буде використано для формування «нового суспільства», в якому, мовляв, ніколи не буде місця антисемітизму. У разі, якщо це не мало бажаного ефекту, застосували ще один, більш витончений, метод – виконання спеціально запрошеними музикантами зворушливих національно-релігійних мелодій («Плач Ізраїля», «Кол нідрей» – молитва, яку читали у синагозі на початку вечірньої служби та ін.). За словами Г.Костирченка,

³² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.110 зв.

³³ Шитц, І.І. Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931) [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>

«цей диявольський засіб діяв на струни єврейської душі, як правило, безвідмовно»³⁴.

Схожу сцену описав М.Булгаков у романі «Майстер і Маргарита». Одному з персонажів – Никанору Івановичу Босому, в якого знайшли долари (у вентиляційній трубі, тож він мав пояснити, звідки вони там узялися), – наснився дивний сон. У великій залі на підлозі сиділи багато бородатих людей, а у кріслі за столиком – приемний юнак, який увічливо почергово викликав на сцену людей та вмовляв їх здати валюту й діаманти. Спочатку всі відмовлялися. І лише чудове виконання артистом Куролесовим уривку зі «Скупого лицаря» О.Пушкіна спричинило те, що дехто почав добровільно заявляти про свої заощадження та віддавати приховану валюту. На думку Н.Ушакової, дружини М.Лямкіна, котрий приятелював із М.Булгаковим, цю сцену «слово у слово» було описано після того, як її чоловік розповів письменникові про обшук у квартирі та його арешт (перебував у в'язниці два тижні) восени 1931 р.³⁵

Невідомо, чи грали музиканти перед затриманими в УСРР, але з кінця 1930 р. в республіці розпочалися арешти тих, хто не поспішав «ділитися» своїми заощадженнями з державою. Краєзнавець В.Смирнов, описуючи в листах до дружини свої поневірвання у в'язниці, наприкінці лютого 1931 р. зазначав: «Склад публіки останнім часом почав помітно змінюватися – замість інженера йде “золотар”, або валютник та підкуркульник із сіл»³⁶.

Арешти ймовірних валютоутримувачів не були метою операції. Головним завданням залишалося змусити їх здати свої заощадження у валюті чи дорожніх металлах. Тюрма лише давала можливість застосовувати щодо цих людей більш широкий спектр методів психологічного та фізичного впливу.

Колишній співробітник ОДПУ В.Кривицький у своїх спогадах, описуючи кампанію з викачки валюти, згадував про існування так званої «доларової парилки»³⁷. О.Осокіна, досліджуючи радянський «Торгзін» (Всесоюзне товариство торгівлі з іноземцями, котре здійснювало організований державою продаж товарів підвищеного попиту за іноземну валюту й золото царського карбування), зазначає, що під час проведення операцій ОДПУ із вилучення валюти у в'язницях існували так звані «золоті камери». Громадянам, яких тримали тут, створювали нестерпні умови (спрага, позбавлення сну, виснажливі допити), допоки ті не «зізнавалися», де приховали валюту, або їх родичі за кордоном не вислали своєрідні «викупи» – так звані «гроші спасіння»³⁸.

Про «парилку» – тісну камеру, де в'язнів годували оселедцями, не даючи пити – згадував філолог, спеціаліст із давньогрецької літератури й мови

³⁴ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – Москва, 2003. – С.109.

³⁵ Соколов Б.В. Булгаковская энциклопедия. – Москва, 1996 [Електронний ресурс]: <http://www.libros.am/book/read/id/210479/slug/bulgakov-1>

³⁶ Смирнов В.И. Народ в тюрьме (1930–1931): Материалы к биографии В.И.Смирнова (1882–1941). – Сергиев Посад, 2011. – 223 с. [Електронний ресурс]: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13276>

³⁷ Кривицкий В. Я был агентом Сталина. – Москва, 1998. – С.85.

³⁸ Осокина Е. Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

І.Толстой³⁹. Професійний нумізмат, він на початку революції подарував Ермітажу свою унікальну колекцію старовинних монет. Імовірно, в ОДПУ вирішили, що вчений передав не всі унікальні речі, а тому його піддали таким катуванням, аби він здав «приховане»⁴⁰.

Загалом під час проведення цієї операції за «золотими справами» проходило чимало колекціонерів, нумізматів, яких змушували робити «добровільні пожертви» у фонд індустріалізації. Майже два роки (1932–1933 рр.) перебував у в'язниці⁴¹, наражаюсь на всілякі знущання, історик О.Ільїн⁴².

Подібні методи застосовували також і в радянській Україні. Під час інспектування перебігу операції начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо виявив непоодинокі випадки, коли в камери тимчасового утримання, розраховані на 10 затриманих, розміщували по 50 осіб. Від нестачі повітря арештовані непритомніли, у деякого траплялися напади, спричинені задухою. Старости тюремних камер, проінструктовані співробітниками ДПУ, застосовували до ув'язнених усіякі знущання: примушували тих ходити гусячим кроком, кидали під нари, переодягали у чужий брудний одяг тощо⁴³. Усі ці мордування були спрямовані на те, щоб затримані вказали місця, де вони переховували валюту чи коштовності.

Після застосування подібних методів навіть ті з арештованих, хто не мав коштовних речей, намагалися «відкупитися», вигадуючи різні способи задоволення непомірних апетитів ДПУ. Так, бухгалтер контори «Експортхліб» Островський, затриманий Маріупольським міським відділом ДПУ УСРР, відсидівши у в'язниці п'ять днів, дав підписку, в якій зобов'язався здати 100 доларів або 200 руб. золотом. Не маючи вказаної суми, він виїхав до Москви, де звернувся до правління «Експортхліба» з проханням надати йому позику в розмірі 4 тис. руб., пояснюючи, що гроші потрібні для купівлі золота у виробках і подальшої передачі в ДПУ⁴⁴.

До затриманих застосовували й так звану «внутрішньокамерну розробку». Вона полягала в «підсадці» до камер, де перебували валютоутримувачі, агентів, котрі мали дізнаватися про тих, хто міг мати валюту. Нові прізвиська додатково включали до списків ДПУ.

³⁹ Іван Іванович Толстой (1880–1954 рр.) – філолог-класик, зберігач музею старожитностей та мистецтва Петербурзького університету (1904–1909 рр.), приват-доцент, згодом професор історико-філологічного факультету університету, із 1939 р. – член-кореспондент, від 1946 р. – академік АН СРСР.

⁴⁰ In memoriam: Исторический сборник памяти Ф.Ф.Перченка. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.202 [Електронний ресурс]: <http://docplayer.ru/26020926-In-memorial-istoricheskiy-sbornik-pamyati-f-f-perchenka.html>

⁴¹ Там же. – С.166.

⁴² Олексій Олексійович Ільїн (1858–1942 рр.) – російський державний діяч, дійсний статський радник, член Держради, історик, нумізмат, картограф, підприємець (володів найкращим у Росії картографічним підприємством). Із 1918 р. – керівник секції нумізматики Академії історії матеріальної культури, співробітник відділу нумізматики Державного Ермітажу, куди передав свою колекцію російських монет. Від 1928 р. – член-кореспондент АН СРСР.

⁴³ ДА МВСУ. – Ф.15. Оп.1. – Арк.158.

⁴⁴ Там само. – Арк.153.

Практикували й «сімейне заручництво». За незначним і надуманим приводом арештовували родичів імовірних валютоутримувачів. Потім від їх імені надсилали телеграми основним «фігурантам» про раптову «хворобу» близьких їм людей. Не пояснюючи причин затримання, тих обіцяли відпустити за певний «внесок» у вигляді «добровільного здавання» виробів із дорогоцінних металів⁴⁵.

Чергова хвиля операції з вилучення валюти й золота тривала з грудня 1931 по лютий 1932 рр. Самі «чекісти» назвали її «масовою». Напередодні її старту, 20 листопада 1931 р., ЕКУ ОДПУ розіслало на місця циркуляр, де зазначалося, які категорії населення мали потрапити до поля зору економічних підрозділів у першу чергу⁴⁶. Передусім ішлося про осіб, котрі отримували валютні перекази через іноземні банки. Під час попередніх операцій їх арештовували й будь-що вимагали «передати» валютні кошти на розвиток держави. Така практика вилучення валюти ставала відомою родичам за кордоном та іноземним банкам, що викликало великий резонанс, посилення антирадянських кампаній і зрештою призвело до різкого скорочення переказів. У зв'язку з цим ЕКУ ОДПУ дало розпорядження місцевим органам припинити арешти «переказоутримувачів», натомість установити за ними спостереження. І лише в разі спроб перепродати валюту за ринковою ціною належало арештовувати «на гарячому» під час укладання угод⁴⁷. У циркулярі наголошувалося на забороні вилучати золоті та срібні предмети домашнього вжитку. Конфіскація таких речей дозволялася лише в тих випадках, коли вони знаходилися у великій кількості або «цінності мали явно спекулятивний характер». Щодо останнього, виникає питання, хто саме і яким чином визначав «спекулятивний характер» речей, якщо йшлося про пересічних громадян, а не відомих утримувачів злочинських притонів чи інших осіб, пов'язаних із кримінальним середовищем.

Ігноруючи застереження, «чекісти» проводили повальні обшуки й вилучення всіх предметів із дорогоцінних металів. Так, Павлоградське районне відділення ДПУ УСРР сім разів арештовувало С.Белецького – 60-літнього чоловіка з 40-річним робочим стажем. У нього ніяк не могли знайти прихованих валюти чи золота. Робітникові дали спокій лише тоді, коли він переплавив усі родинні речі із золота та відніс до місцевого відділення ДПУ. Зливок важив усього 42,1 г⁴⁸. Обшуків і необґрунтованих арештів зазнавали також іноземці, через що виникали непорозуміння з дипломатичними представництвами⁴⁹.

З огляду на те, що під час проведення операції було вилучено велику кількість золота й валюти (ОДПУ відзначило «досягнення» ДПУ УСРР – у республіці було конфісковано цінностей на суму понад 4 млн руб. золотом⁵⁰),

⁴⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.9. – Спр.90-сп. – Арк.810.

⁴⁶ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.138.

⁴⁷ Там само. – Арк.36.

⁴⁸ Там само. – Арк.153.

⁴⁹ Там само. – Арк.42.

⁵⁰ Там само. – Арк.186.

вона не дала очікуваного результату. Навіть попередня «оперативна обробка» ймовірних валютоутримувачів не гарантувала виявлення всіх схованок. Вилучення цінностей під час повторних обшуків свідчило про винахідливість людей, які намагалися врятувати свої заощадження.

У зв'язку з вадами у проведенні конфіскацій, ЕКУ ОДПУ наказало своїм місцевим підрозділам масову операцію припинити, переорієнтувавшись на ретельну щоденну роботу із залученням агентурного апарату. Пропонувалося особливу увагу звернути на приміські та дачні селища, оскільки саме там мешкали виселені з міст «колишні люди» та «непмани».

У наступному, 1932 р., завершувався один з етапів «золотої операції», що був розпочатий у 1931 р., та проводилося ще два акти з вилучення золота й валюти: у березні – квітні, червні 1932 – лютому 1933 рр.

Кампанії 1932 р.

Заходи з поповнення державних золотовалютних резервів, що здійснювалися ОДПУ–ДПУ УСРР у 1932 р., відрізнялися від попередніх. Вони не мали масового характеру, а реалізовувалися локально. Кожній такій цільовій акції передувала ретельна підготовка. По-перше, було чітко визначено міста, в яких необхідно провести конфіскації. До «чорного списку» потрапили 28 міст у 5 областях (Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька) та Сталінському секторі⁵¹ республіки. По-друге, як і під час попередніх кампаній, напередодні операції ЕКУ ДПУ УСРР отримало вказівку щодо розмірів вилучення. Для України визначалася сума 1 млн 500 тис. руб. (в інших документах – 1 млн 200 тис. руб.⁵²). ЕКУ розподілив її між областями та містами⁵³. По-третє, було визначено категорії осіб, в яких планувалося провести обшуки – передусім колишні «непмани», які після згортання нової економічної політики зберігали частину своїх заощаджень в іноземній валюті чи дорогоцінних металах. Особлива увага зверталася на вже згадуваних «колишніх людей». Керівництво ОДПУ було переконане, що саме вони приховують великі валютні цінності.

Вилучення проводилися також у представників інтелігенції, найперше в лікарів, юристів, інженерів. Начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо вважав, що під час проведення попередніх операцій ці категорії населення не піддавалися повальним обшукам. Водночас, на його думку, у роки непу ці особи, отримуючи відносно високу платню, мали можливість заощаджувати, скуповуючи у спекулянтів на «чорних біржах» валюту. Прошарок високооплачуваної інтелігенції був більшим, ніж «непманів», тому «чекіст» передбачав, що реквізиція їхніх заощаджень дозволить виконати встановлений ОДПУ план.

⁵¹ Із вересня 1930 р. на території республіки, крім міських і районних відділень ДПУ УСРР, існували ще й дев'ять оперативних секторів, підпорядкованих центру. У 1932 р. почали створювати області (з 27 лютого – Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька) й, відповідно, обласні відділи ДПУ. Сталінський оперативний сектор було скасовано та сформовано обласний відділ лише після 2 липня того ж року – дати створення Донецької обл.

⁵² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.40.

⁵³ Там само. – Арк.38.

У 1932 р. методи роботи органів держбезпеки ставали більш «витонченими». Відмовившись від масових обшуків, співробітники почали вивчати книги так званих пробирних палат – установ, які визначали якість і кількість дорогоцінних металів (золота, срібла, платини) у зливках, виробках, ювелірних прикрасах, і накладали на них клеймо. У книгах записувалися прізвища тих, хто звертався по консультації до цих установ, і теоретично міг ще й досі зберігати вироби із золота.

Як і під час попередніх кампаній, перед ДПУ УСРР ставилося завдання щодо вилучення у громадян грошових вкладів в іноземних банках, а також виявлення фактів отримання спадщини за кордоном. Із цією метою ретельно вивчалися архіви Товариства взаємного кредитування, Кредит-бюро, ринків та інших установ. Інформація на таких осіб передавалася безпосередньо в ЕКУ ОДПУ.

На початку операції обласні управління ДПУ УСРР уже володіли агентурними даними щодо того, у кого шукати, і де саме заховано коштовності. Ретельна підготовка давала підстави залучити до її проведення обмежену кількість осіб – лише співробітників валютних груп економічних підрозділів обласних відділів ДПУ. Районні апарати від операції було відсторонено⁵⁴. Забезпечувати допомогу органам ДПУ мала прокуратура УСРР⁵⁵. Такі заходи мотивувалися бажанням «розвантажити» апарат економічних відділів, залучених до інших репресивних заходів. У подальшому пропонувалося відмовитися від практики проведення спеціальних операцій, визначивши «викачування валюти» повсякденним завданням ДПУ.

Попри те, що у травні 1932 р. заступник голови ОДПУ Г.Ягода доповідав Й.Сталіну, що в касі відомства знаходиться цінностей на суму 2,4 млн руб., а загалом Держбанк отримав від ОДПУ 15,1 млн руб. (близько 12 т золотом)⁵⁶, березнево-квітневу операцію 1932 р. було провалено, адже жодне з обласних управлінь не виконало заплановані норми з вилучення валюти та золота.

Уже 16 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило спеціально створеній комісії у складі наркома Робітничо-селянської інспекції (РСІ) Я.Рудзутака, наркомфіна Г.Гринька, працівника Держбанку СРСР Г.Аркуса проаналізувати питання щодо результатів операції й доцільності її проведення в майбутньому⁵⁷. Основною причиною провалу називалося недостатнє агентурне супроводження.

На заводі «успішній роботі» ДПУ став і «Торгзін», чії магазини почали відкриватися восени 1931 р. У той час, коли у зв'язку із запровадженням карткової системи й тотальним дефіцитом «Торгзін» ставав ефективним

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Окіпнюк В.Т.* Органи державної безпеки УСРР (1922–1941 pp.). – С.69.

⁵⁶ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

⁵⁷ *Мозохин О.Б.* Из истории борьбы органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: http://www.pseudology.org/Mazoxin/Borba_valuta.htm

інструментом отримання готівкової валюти⁵⁸, успіхи ОДПУ з вилучення в населення коштовностей ставали дедалі скромнішими⁵⁹.

Утім уже у червні 1932 р. ОДПУ запланувало черговий етап операції. Із цієї нагоди 11 червня начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо провів оперативну нараду за участю співробітників економічного управління, представників управління прикордонної охорони та секретно-оперативного відділу.

Заходи планувалися у 40 містах 5 областей УСРР, районах Сталінського сектору та у 3 містах Молдавської АСРР. Перед органами ДПУ республіки ставилося завдання вилучити валюти й золотих виробів на суму 5 млн руб. Цю цифру було розподілено таким чином: Харківська обл. – 1 млн руб., Київська та Одеська – по 900 тис. руб., Дніпропетровська обл. і Сталінський сектор – по 600 тис., Вінницька обл. – 500 тис., Молдавська АСРР – 150 тис. Окремо на прикордонні загони встановлювалася норма у 350 тис. руб.⁶⁰

Ще до початку операції, з огляду на оперативні матеріали, ЕКУ ДПУ УСРР затвердило норми арештів. Планувалося затримати 2572 особи (1017 – в обласних містах і 1555 – у районних центрах і містечках). Найбільша кількість припадала на Вінницьку обл. (662 особи) й Донбас (644), а також Харків (380, плюс стільки ж – на область) та Київ (204, плюс 360 – на область). Це пояснювалося тим, що в містечках Вінниччини 70% жителів становило єврейське населення, яке традиційно займалося торгівлею та ремісництвом, а отже, із погляду ДПУ УСРР, мало великий прошарок потенційних валютоутримувачів. На Донбасі обставини були іншими. Після припинення підприємницької діяльності чимало колишніх «непманів», переховуючись від репресивних органів, переселилися в міста й робітничі селища регіону, працюючи на промислових підприємствах. Перед початком операції саме туди було відряджено агентів економічних підрозділів із завданням розшукати «прихованих валютоутримувачів».

У відповідь на норми, заплановані республіканським ДПУ, місцеві «органи» подали зустрічні цифри, які були більшими, ніж спущені «згори». Вони відповідали кількості осіб, котрі стояли на оперативних обліках економічних підрозділів як «потенційні валютоутримувачі». ДПУ УСРР відхилило пропозиції щодо арешту 1478 осіб. Причиною такої відмови був аж ніяк не гуманізм керівництва відомства. Не всі запропоновані для арешту потрапили в «активну агентурну розробку». Це означало, що напередодні проведення операції не було виявлено місць переховування ними валюти чи золота. Практика ж попередніх операцій показала, що часто обшуки й навіть арешти не давали бажаного результату: схованки або зовсім не вдавалося відшукати, або знаходили й вилучали з них, на думку начальства, лише незначну кількість дорогоцінностей, натомість налякані й попереджені таким чином люди мали можливість надійніше переховати заощадження.

⁵⁸ Система «Торгзін» задовольняла споживчий попит передусім сільського та міського населення, яке не належало до першочергового нормованого забезпечення продовольчими картками.

⁵⁹ Чуднов І.А. Граждане! Сдавайте валюту! // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – Март – апрель. – №2 (102). – С.172 [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/v/grazhdane-sdavayte-valyutu>

⁶⁰ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арх.76.

Перед початком запланованих заходів до місцевих підрозділів листом звернувся голова ДПУ УСРР С.Реденс. Він підкреслив, що операцію треба розглядати як «бойове завдання», а невиконання норм вилучення валюти тягнуло дисциплінарну відповідальність співробітників ДПУ⁶¹.

Чергова акція з конфіскації цінностей розпочалася 27 червня 1932 р. Під час її проведення було реалізовано низку агентурних розробок, зокрема «Сім'я», «Експортери», «Лонферн», «Авіатори», «Кочовики» та інші, наслідком чого стало вилучення великих партій золота й валюти.

Як і під час попередніх кампаній, «специ» (інженери, професори, лікарі) та іноземці потрапляли до «пільгової» категорії. Приводом до їх арешту могла стати лише оперативна інформація про, начебто, причетність до «спекулятивних махінацій» (скуповування та перепродаж) із валютою або золотом. Але й при цьому необхідно було отримати санкцію на арешт від ЕКУ ДПУ УСРР⁶².

Запроваджувалися обмеження й щодо предметів конфіскацій. Зокрема циркуляром ЕКУ №572 від 19 вересня 1932 р. роз'яснювалося, що вилучення золотих і срібних предметів домашнього побуту повинно відбуватися лише у випадках, коли їх кількість «стає товарною», тобто зберігання таких речей має «спекулятивний характер»⁶³. Подібні застереження існували й під час проведення попередніх етапів операції. Такі заборони мали на меті полегшити діяльність економічних підрозділів, оскільки не дуже коштовні дрібні цінності домашнього побуту, як зазначалося у відомчому приписі, «захаращують апарат цілковито непотрібною роботою та викликають на [...] органи непотрібні нарікання»⁶⁴.

Однак валютні групи на місцях, налаштовані будь-що виконати встановлені норми, не дотримувалися вказівок ОДПУ і ДПУ УСРР щодо організації операції. Конфіскації, які самі по собі були порушенням прав громадян, супроводжувалися масовими ексцесами. Затримували й тих, у кого заборонялося вилучати валюту – іноземців, осіб, старших 60 років, колгоспників, колишніх червоноармійців, громадян із «соціально близького» середовища, а також тих, хто на законних підставах отримував валюту від радянських кредитних установ або від родичів із-за кордону (так званих «переказоотримувачів»).

Порушувалися й процесуальні норми. Зокрема арешти проводилися без попередньої санкції прокурора та без складання постанови про обрання запобіжного заходу. Не додержувалися правил тримання заарештованих і ведення слідства: переповненість камер, порушення строків ведення слідства та порядку їх подовження, застосування співробітниками ДПУ погроз, катувань тощо. Найбільше таких ексцесів було зафіксовано в Київській і Вінницькій обл.⁶⁵

Встановлювався ретельний контроль за проведенням операції. Обласні відділи щодобово мали надсилати до ЕКУ ДПУ УСРР зведення про кількість

⁶¹ Там само. – Арк.71.

⁶² Там само. – Арк.68–69.

⁶³ Мозохин О. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

⁶⁴ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89.

⁶⁵ Там само. – Арк.114.

вилученої валюти, золота та інших коштовностей. Після відповідного оформлення кошти надходили до фінансового відділу ДПУ УСРР, а звіди відправлялися в ОДПУ. 24 вересня 1932 р. республіканське відомство відзвітувало, що з початку операції вилучено валюти та золота на суму 1,6 млн руб.⁶⁶

Незважаючи на начебто великі обсяги конфіскованих цінностей, ДПУ УСРР було незадоволене результатами операції. Начальникам Одеського, Харківського, Дніпропетровського обласних відділів під особисту відповідальність було дано вказівку домогтися «перелому в роботі», уживши всіх необхідних заходів, щоб у жовтні перекрити невиконані плани за вересень 1932 р.

А такий «перелом» міг стати реальним передусім і завдяки розширенню репресивної бази. Ігноруючи заборони, що надходили з центру, начальник економічного управління ДПУ УСРР С.Мазо доповідав у Москву: «Без залучення вказаної категорії валютоутримувачів (тобто інтелігенції – С.Л.) – виконати завдання буде вкрай важко»⁶⁷. Але, як і під час попередніх акцій, Москва знову застерігала про можливість арештів спеціалістів лише за наявності агентурних даних про зберігання ними валюти.

Отже з початку операції до кінця вересня було затримано 5,5 тис. осіб. Серед них найбільшу кількість – 39% (2154 особи) – становили колишні торговці, на другому місці були кустарі – 25,5% (1408), далі – торговці, які продовжували підприємницьку діяльність – 16,2% (893 особи). Найбільшу кількість (1120 осіб) заарештували прикордонні загони, а також Одеський і Київський обласні відділи, відповідно 1099 та 922 особи⁶⁸.

Станом на листопад 1932 р., з урахуванням «невиконаних» планів за попередні місяці, було встановлено нечувану для УСРР норму щодо конфіскації в населення валюти та цінностей – 3,75 млн руб. По областях ця сума розподілялася так: Харківському облвідділу необхідно було вилучити валюти на 850 тис. руб., Київському – 750 тис., Одеському – 800 тис., Вінницькому – 550 тис., Дніпропетровському і Сталінському – по 400 тис. руб.⁶⁹ Для виконання плану наказувалося розширити «контингенти населення», ще не охоплені конфіскаціями; додатково опрацювати всі облікові агентурні дані щодо валютоутримувачів; валютні групи посилити досвідченими співробітниками, забезпечивши їх цілодобову роботу.

Розпочався активний пошук потенційних валютоутримувачів. Агентурним шляхом удалося встановити численні факти зміни не лише прізвищ, а й біографій: люди свідомо йшли на фальсифікацію посвідчень особи, метричних, обліково-військових документів. Для того, щоб вижити у суспільстві, де почався наступ на залишки більш-менш заможних верств, треба було штучно маргіналізуватися, знизити свій соціальний статус, розчинившись серед «пролетарів» зі схожими біографіями, причаїтися й, за можливості, уціліти.

⁶⁶ Там само. – Арк.144.

⁶⁷ Там само. – Арк.82.

⁶⁸ Там само. – Арк.144.

⁶⁹ Там само. – Арк.157.

Під час проведення операції у Дніпропетровську було викрито групу осіб, яка забезпечувала всіх охочих новими документами. При цьому посвідчення не були фальшивими – їх (за підробними довідками) виписували офіційні радянські установи. Очоловав групу «підпільний» адвокат Н.Ейдель. Через колишнього працівника мобілізаційного відділу Дніпропетровського окружного військкомату В.Чепу та завідуючого відділом військового обліку 5-го району С.Тараненка виготовлялися посвідчення особи, зокрема й паспорти, та продавалися колишнім «непманам» за досить високою ціною – від 150 до 300 руб.⁷⁰

1 лютого 1933 р. операцію з вилучення валюти 1932 р. офіційно згорнули. Слідство щодо «злісних валютників» повинно було закінчитися не пізніше 15 лютого, а справи по них – передані на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УСРР.

Зі своїм завданням органи ОДПУ впоралися доволі успішно. Тоді на території УСРР у населення було вилучено золота на суму близько 2,5 млн руб., 565 426 доларів, цінностей на 431 тис. руб. Загальна сума вилучених коштовностей і валюти становила 4 млн 555 тис. руб.⁷¹ Упродовж усього 1932 р. було вилучено золота, валюти й цінностей на майже 7 млн (6 950 000) руб.⁷² Особливо відзначилися Харківський і Вінницький обласні відділи ДПУ, повністю виконали плани з конфіскації Донецький облвідділ та прикордонні загони.

Під час проведення операції було здійснено понад 35 тис. арештів. За більшістю з них – 81% (близько 29 тис. осіб) – рішення ухвалювалися на підставі даних агентури, за 19% (7 тис. осіб) – під час проведення слідства⁷³. Отже агентурний метод виявився найбільш дієвим. На агентуру коштів не шкодували. У 1932 р. «за сприяння при вилученні валютних цінностей» (інформування, «підсадки» тощо) було витрачено понад 700 руб. із майже 10 тис.⁷⁴

Після вказання місць переховування цінностей людей (майже 32 тис.) звільняли з-під арешту. Переважну більшість із них, як уже зазначалося, становили колишні торговці (близько 20 тис. осіб)⁷⁵. Таким чином, місцеві підрозділи органів ДПУ навіть перевищили встановлені їм напередодні операції норми арештів – 25 тис.

ЦВК СРСР постановою від 20 грудня 1932 р. нагородив співробітників ОДПУ та місцевих підрозділів, які безпосередньо брали активну участь в операції з вилучення золота та валюти. Зокрема орденом Червоної зірки було відзначено вповноважених економічних відділів Одеського й Вінницького облвідділів ОДПУ К.Ольшанецького та Л.Ворновицького⁷⁶, а також

⁷⁰ Там само. – Арк.21.

⁷¹ Там само. – Арк.176.

⁷² Там само. – Арк.92.

⁷³ Там сам. – Арк.165.

⁷⁴ Там само. – Арк.223.

⁷⁵ Там само. – Арк.166.

⁷⁶ Постановление ЦИК СССР от 20.12.1932 г. [Електронний ресурс]: <http://nkvd.memo.ru/index.php>

уповноваженого ЕКУ ДПУ УСРР Є.Бекермана, у чиему нагородному листі зазначалося, що він особисто провів низку агентурних розробок. Окрім цього, під його керівництвом у 1930–1932 рр. було вилучено 1 млн 800 тис. руб. золотом⁷⁷. Керівників підрозділів ДПУ УСРР Ф.Миронова, М.Чернова, А.Кардаша (начальник відділення ЕКВ ДПУ УСРР), Н.Кушніра, І.Шапіра⁷⁸, Т.Дорожка⁷⁹ нагороджено знаком «Почесний працівник ВНК–ОДПУ». Вісімнадцятьох співробітників було заохочено грамотами колеґії ДПУ УСРР⁸⁰.

Кампанії 1933 р.

Визнання підсумків попередньої операції успішними не зменшило, а навпаки – сприяло збільшенню апетитів влади й, відповідно, ОДПУ щодо розмірів конфіскацій. Запропонувавши місцевим управлінням надати працівникам, які брали участь в операції, місячну відпустку, ЕКУ ОДПУ оголосило про початок із 1 березня 1933 р. нового етапу спецоперації з вилучення золота та валюти⁸¹. Чергова кампанія, як і попередні, мала свої програму, план. Утім тепер норми були меншими: за весь 1933 р. планувалося вилучити коштів на суму 2,5 млн руб. (в інших документах зазначається 2 млн руб.). Хоча й ця цифра, беручи до уваги обсяги попередніх вилучень, була надмірною. По областях і підрозділах визначалися такі норми (тис. руб.): Харківська обл. та ЕКУ – 500, Одеська – 425, Київська – 425, Вінницька – 350, Дніпропетровська – 250, Донбас – 250, прикордонні загони – 200, Чернігівська обл. – 100⁸². План необхідно було виконати до 25 грудня 1933 р.

Рядові співробітники, мабуть, краще за керівництво розуміли, що запаси вже вичерпано. Утім план треба було виконувати. Тому вони з новим завзяттям узялися до роботи, зробивши вигляд, що попередню операцію вже завершено. Однак усе сталося не так, як бажалося. Спроба «закрити очі» на невиконаний план 1932 р. не вдалася, оскільки в Москві нагадали, що реальні вилучення, які розпочалися під час акції 1933 р., зараховувалися до звітних показників попереднього року. І лише після того, як план 1932 р. буде виконано, дозволялося рапортувати про хід виконання чергового завдання⁸³.

Організаційні заходи під час операції 1933 р. дублювали попередні. У кожній області при місцевому відділі ДПУ створювалися валютні групи. Ставка також робилася на добре інформовану агентуру. На кожного валютотримувача заводилася справа-формуляр, де містилися матеріали, що викривали його у приховуванні валюти. Основний акцент робився на великих

⁷⁷ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.215.

⁷⁸ Ісаак Ананійович Шапіро (1899 – ? рр.) – у 1937–1938 рр. заступник начальника УНКВС Київської обл. Наказом НКВС СРСР №1188 від 20.05.1938 р. призначений на посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР.

⁷⁹ Тимофій Петрович Дорожка в 1936 р. (до 10 липня 1936 р.) очолював ЕКВ УДБ НКВС УСРР.

⁸⁰ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.214–215.

⁸¹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.90-сп. – Арк.427.

⁸² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.173.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.89-сп. – Арк.261.

валютоутримувачів, котрих у попередні роки було відправлено до таборів, виселено у віддалені місцевості, для чого залучалися архівні матеріали. Людей повертали з місць їх перебування й використовували як агентуру для розробки колишніх клієнтів, а також інших імовірних валютників, яким свого часу пощастило не потрапити під попередні акції.

Під час проведення операції в 1933 р. виявляти колишніх «непманів», які переїхали в інші регіони, допомагала та обставина, що вихідці з одних міст чи містечок, як правило, трималися разом, створюючи своєрідні земляцтва. Такі товариства виявити було простіше, ніж розшукувати втікачів-одинаків. Із цією метою Вінницький, Одеський, Київський і Молдавський відділи ДПУ заздалегідь направляли на Донбас у розпорядження Сталінського сектору свою так звану «рейдову агентуру», яка мала зв'язки в «непманському середовищі»⁸⁴. Крім того, активізувалася розробка з виявлення скупників валюти біля магазинів «Торгзіну», на так званих «торгзіновських майданчиках».

У 1933 р. для пошуку потенційних, із погляду ДПУ, валютоутримувачів (колишніх торговців, валютних спекулянтів) почали активно використовувати можливості, які надавала паспортизація населення. Матеріали паспортних відділів, які вели обліки тих, кому відмовили в отриманні цього документа, давали можливість відстежувати переміщення так званих «фігурантів», установити їх нове місце перебування та забезпечити подальшу оперативну розробку. Натомість тих, кого не вдавалося виявити навіть за інформацією паспортних відділів, оголошували у централізований розшук.

У ході проведення операції 1933 р. співробітники валютних груп, намагаючись будь-що виконати план, ішли на порушення, яких не було в попередні роки. Зокрема з метою проведення таємних вилучень вони «заходили» на територію інших органів ДПУ, не попереджаючи останніх про свої дії, таким чином намагаючись виконати план за рахунок сусідів. Так, валютні групи Артемівського й Горлівського районних відділень здійснювали арешти у Харкові, не ставлячи до відома ані Харківський облвідділ ДПУ, ані ЕКУ ДПУ УСРР. Співробітники Київського облвідділу заарештували в Бердичеві лікаря Барабана без відома міського відділення⁸⁵. Траплялися випадки, що для проведення допитів «заїжджі» співробітники, не маючи власного відомчого приміщення, викликали ймовірних валютоутримувачів до готелів, де заздалегідь бронювали номери. Саме так діяли співробітники Луганського міського відділення ДПУ УСРР у Москві⁸⁶. Водночас і співробітники, на чий території це все відбувалося, не залишалися осторонь. Замість того, щоб якось порозумітися з колегами чи офіційно пред'явити претензії щодо порушення координації в роботі та надати відповідну допомогу, вони встановлювали за ними стеження й навіть «відбирали» заарештованих⁸⁷. У зв'язку з цим було зроблено застереження про неприпустимість проведення

⁸⁴ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.56.

⁸⁵ Там само. – Арк.142.

⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.90-сп. – Арк.809.

⁸⁷ Там само. – Арк.810.

оперативними групами арештів і слідчих заходів щодо арештованих на територіях, які не належали до зони дій груп. У разі переїзду осіб, яких відстежували відповідні підрозділи, інформацію необхідно було передавати тим місцевим органам, на територію яких фігуранти виїхали, та проводити спільні операції з їх затримання.

Під час заходів 1933 р. чи не вперше зверталася увага на перевтому й нервове виснаження задіяних в операції співробітників через «специфічні умови роботи». Тому давалася вказівка членам валютних груп «періодично відпочивати»⁸⁸.

У лютому 1933 р. відбулася всеукраїнська нарада працівників, які брали участь у попередніх акціях, із метою обміну досвідом у роботі й напрацювання нових форм і методів. Для підрахунку вартості конфіскованої валюти фінансовий відділ ОДПУ розробив таблицю з оцінювання золотих монет царського карбування та іноземної валюти відносно радянських червінців.

Усі застереження щодо проведення операції та «нововведення», які застосовували оперативні співробітники, указують на те, що операція 1933 р. уже не могла принести стільки золота, як у попередні роки. За контрольних цифр для ДПУ УСРР у 2 млн руб. валюти було вилучено на суму близько 750 тис. руб., що становило лише 37,5% від запланованого⁸⁹. З огляду на це, не лише масові, а й локальні реквізиції золотовалютних заощаджень населення поступово згорталися. І це сталося не тому, що прийшло усвідомлення їх протиправності, а через матеріальне виснаження тих, кого влада, застосовуючи силовий інструментарій, могла оббирати.

Операція з вилучення в населення валюти та предметів із дорогоцінних металів, яка проводилася підрозділами ДПУ УСРР із 1930 по 1933 рр., вирізнялася з-поміж інших кампаній органів держбезпеки кінця 1920 – початку 1930-х рр. Вона тривала довше (майже чотири роки), у декілька етапів, кожен з яких мав свої особливості. В її фокусі опинилися не конкретні соціальні верстви (дрібна та середня «буржуазія» – унаслідок «наступу на непмана», або заможне селянство – у рамках політики «ліквідації куркульства як класу»), професійні групи («боротьба зі шкідництвом»), «національні меншості» (німці, поляки та ін.) або ідеологія («український буржуазний націоналізм», «правий ухил» тощо). До лещат репресивного механізму потрапляли представники різних прошарків, професій і національностей. Хоча, безперечно, під час її проведення надавалася певна «перевага» окремим категоріям населення.

У «країні Рад» не було чогось на кшталт сучасних офшорів, де можна приховати свої кошти. Тож люди тримали заощадження, зокрема й валютні, при собі, що наражало їх на небезпеку та робило вразливими перед державою та виконавцями її політики – органами держбезпеки. Радянська влада

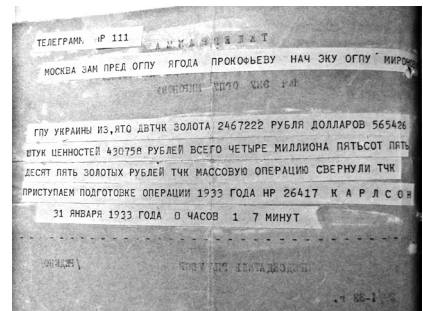
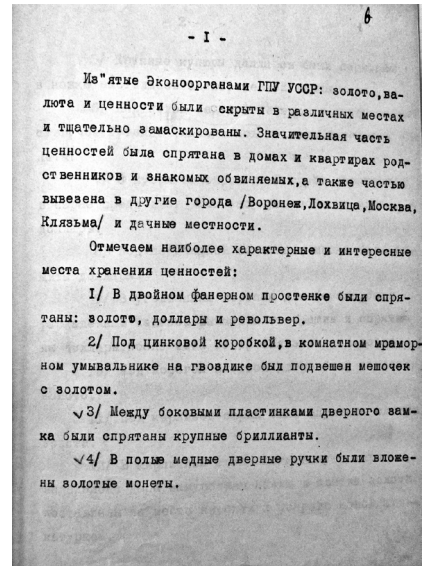
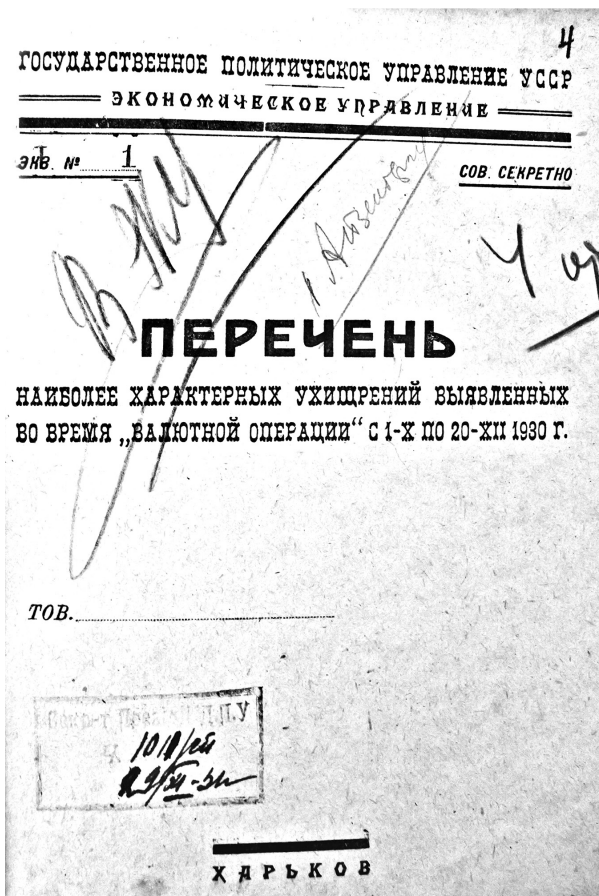
⁸⁸ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.174.

⁸⁹ Там само. – Арк.181.

оббирала власних громадян, знижуючи їх майновий і соціальний статус, штовхаючи на штучну маргіналізацію. Рівність у бідності, а не в багатстві – це гасло реалізовувалося силовими методами, примусом, застосуванням адміністративної, а то й кримінальної відповідальності за дії, які не підпадали під жодну статтю навіть радянського Кримінального кодексу.

Лише приблизна сума конфіскованих у населення УСРР під час проведення операції іноземної валюти, цінних паперів, виробів із коштовних металів, діамантів, тільки за офіційним курсом, становить близько 15,5 млн руб. Вилучення відбувалися напередодні й під час Голодомору. Скільки людей могли б уберегти від страшної голодної смерті відібрані обручки, срібні дрібнички чи приховані на «чорний день» царські монети... Неврятовані життя – це також ціна індустріалізації.

Таким чином, «золота операція» ОДПУ–ДПУ УСРР стала ще одним проявом цинічного ставлення держави до своїх громадян, а органи державної безпеки виявилися не лише знаряддям здійснення такої політики, а й ініціатором застосування протиправних методів і засобів.

REFERENCES

1. Chudnov, Y.A. (2011). Grazhdane! Sdavaite valiu! *Monitoring obshchestvennogo mneniya – Monitoring public opinion, Mart – april, 2 (102)*, 163–174. [in Russian].
2. Dobkin, A.I., Sorokina, M.Yu. (Comps.). (1995). In memoriam: Istoricheskij sbornik pamyati F.F.Perchenka. Moskva, S.-Peterburg. [in Russian].
3. Felshtinskiy, Yu.G. (Ed.). (1995). VChK–GPU: Dokumenty i materialy. Moskva. [in Russian].
4. Khlevnyuk, O.V. (1996). Politbyuro: Mekhanizmy politicheskoy vlasti v 30-ye gody. Moskva. [in Russian].
5. Kokurin, A.I., Petrov, N.V. (Comps.). (1997). VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB: 1917–1960: Spravochnik. Moskva. [in Russian].
6. Kostyrchenko, G.V. (2003). Taynaya politika Stalina: Vlast i antisemitizm. Moskva. [in Russian].
7. Krivitskiy, V. (1998). Ya byl agentom Stalina. Moskva. [in Russian].
8. Mozokhin, O.B. Borba organov VChK–OGPU s nezakonnymi valyutnymi operatsiyami. Retrieved from <http://mozohin.ru/article/a-9.html> [in Russian].
9. Mozokhin, O.B. (2004). VChK–OGPU: Karayushchiy mech diktatury proletariata: Na zashchite ekonomicheskoy bezopasnosti gosudarstva i v borbe s terrorizmom. Moskva. [in Russian].
10. Okipniuk, V.T. (2015). Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.): istoriko-pravove doslidzhennia. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Osokina, E.A. (2009). Zoloto dlya industrializatsii: «TORGSIN». Moskva. [in Russian].
12. Osokina, E. Izyatie zolota pri Staline: Kuda tam Ruzveltu. Retrieved from <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina> [in Russian].
13. Shreider, M. NKVD iznutri: Zapiski chekista. Retrieved from <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full> [in Russian].
14. Shitts, Y.Y. (1991). Dnevnik «Velikogo pereloma» (mart 1928 – avgust 1931). Retrieved from <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D> [in Russian].
15. Smirnov, V.I. (2011). Narod v tyurme (1930–1931): Materialy k biografii V.I.Smirnova (1882–1941). Retrieved from <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13276> [in Russian].
16. Sokolov, B.V. (1996). Bulgakovskaya entsiklopediya. Retrieved from <http://www.libros.am/book/read/id/210479/slug/bulgakov-1> [in Russian].
17. Teplyakov, A.G. (2008). Mashina terrora: OGPU–NKVD Sibiri v 1929–1941 gg. Retrieved from <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplyakov/0.htm> [in Russian].
18. Zima, V.F. (2006). Golod 1932–1933 godov v pismakh trudiashchikhsia Rossii. *Otechestvennaia istoria – National History, 2*, 47–55. [in Russian].
19. Yakovlev, A.N. (Ed.). (2003). Lubyanka: Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD: Arkhiv Stalina: Dokumenty vysshikh organov partynoy i gosudarstvennoy vlasti: Yanvar 1922 – dekabr 1936. Moskva. [in Russian].

SVITLANA LIASKOVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of Theory and History of State and Law Department,
National Academy of Security Service of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), svlask@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

«GOLDEN OPERATION» OF THE SPD OF USSR AIMED AT FORCIBLE WITHDRAWAL OF FOREIGN CURRENCY AND JEWELLERY FROM THE POPULATION (EARLY 1930's)

Abstract. *The aim of the study is to determine the chronological boundaries and stages of the wide-scale special operation carried out by the JSPD–SPD of the USSR with the aim of forcible withdrawal of foreign currency, objects of precious metals, gold and silver coins from the population; to analyze the purpose, organization mechanism, overt (not secret) and covert (secret) methods used by economic units of state security bodies in the course of conducting the so-called “Golden Operation”. The methodology of the study is based on the principles of objectivity, systematicity, dialectics, historicism and interdisciplinarity. The research is based on historical as well as historical and legal methods. The former comprise problematic-chronological, institutional, historical and anthropological methods (comprehension of motives, aspirations, views, sociocultural stereotypes of behaviour of people, suffering from SPD activities). Scientific novelty: on the basis of a wide range of unpublished archival documents and memoirs, the organization and specifics of operation of foreign currency units of economic subdivisions of the SPD of the USSR were analyzed. Conclusion.* *The operation aimed at forcible withdrawal of foreign currency and objects of precious metals from the population was longer than any other operation carried out before – it was conducted in five stages and lasted for four years (from 1930 to 1933); having spread over the whole territory of Soviet Ukraine, the operation was directed against various social classes, professional groups, as well as representatives of different nationalities. It was found out that on the eve of operations, figures regarding the value of the confiscated property and the number of persons who should be arrested during the next campaign operations were sent to the place from the top. For the purpose of fulfilment of the established norms the economic subdivisions’ employees used overt (outdoor surveillance, study of archival documents, defining the addresses, etc.) and covert (secret-service) methods. The methods of physical (cameras with very high and low temperatures, sleep deprivation, sitting for hours on a stool, abuse by jail mates, etc.) and psychological influence (from “explanatory conversations” about “happy future” and the performance of touching national tunes by the specially invited musicians to threats with the use of reprisal against family members, etc.), were used by the SPD of the USSR employees to the citizens who, in the opinion of the secret services, could own precious possessions.*

Keywords: *JSPD (Joint State Political Directorate), SPD of USSR (State Political Directorate of Ukrainian Soviet Socialist Republic), “black market”, “foreign currency holders”, “Golden Operation”, intra-camera development, “dollar stem room”, “raiding agent assets”.*